ОТКЪСИТЕ ОТ "БОГОСЛОВИЕ" ("НЕБЕСА") В ПРЕВОД НА ЙОАН ЕКЗАРХ В ТЪЛКОВНАТА ПАЛЕЯ

Татяна Славова (София)

Отдавна е известно, че съставът на Тълковната палея включва множество откъси от най-популярното съчинение на Йоан Екзарх "Шестоднев". Никой от изследователите на палейния тълковен сборник не съобщава за наличието на фрагменти от другата голяма преводна творба на Йоан - "Богословие" ("Небеса", по-нататък *БЙЕ*), от която ни се отдаде да идентифицираме четири по-големи откъса (по-долу ги привеждаме по реда на включването им в Тълковната палея):

№ 1 (Коломенски препис, по-нататък Кол, л. 4а, 13*15*-14*11*) - *БЙЕ*, л. 131в-132св (означенията са по изданието на Sadnik 1967, 1981, 1983), слово **ии· ѡ свѣтѣ и огни и ѡ свѣтильницѣхъ**

№ 2 (Кол, л. 16б, 64*10-21*) - *БЙЕ*, л. 132с, слово **ии· ѡ свѣтѣ и огни и ѡ свѣтильницѣхъ**

№ 3 (Кол, л. 19б, 75*9*-76*27*) - *БЙЕ*, л. 114в-119а, слово **еі· ѡ дыѧволѣ еже сѧ нарекоуть съвадитель ли клеветьникъ**

№ 4 (Кол, л. 24аб, 94*17*-95*25*) - *БЙЕ*, л. 40в-47в, слово **s҃· ѡ словесн божии и доусѣ**, слово **з҃· ѡ с҃тѣмь доусѣ**

Подобно на "Шестоднева" в превод на Йоан Екзарх, и преводът на "Богословието" е бил сред непосредствените източници на съставителя на палейния протограф. За това свидетелства обстоятелството, че откъсите от *БЙЕ* се срещат в най-ранния препис на Тълковна палея - Александро-Невския от края на XIV в. (РНБ, Санкт-Петербург, сбирка на Духовната академия, А. I. 119; вж. Толковая палея по списку 1406 г. 1892, Родосский 1882: 596-598). Другият ранен препис от края на XIV или началото на XV в. - Барсовият (ГИМ, Москва, сбирка на Барсов № 619) е без начало и започва чак с библейския разказ за потопа (за Костромския препис от края на XIV или началото на XV в., РДБ, Москва, ф. 138, сбирка на Костромската библиотека № 320 I-II/М.10325 и ОР.1102 не разполагаме с данни за състава). Извлеченията от *БЙЕ* се срещат и във всички преписи от Коломенския тип (със сигли *А К В У Т Я Т2*), включени под формата на разночетения в изданието от 1892 г. Толковая палея по списку 1406 г., а също и в Тълковната палея от ГИМ № 182 от XVI в. (вж. Попов 1872: 362-363), както и в по-късните преписи от Соловецката библиотека (Успенский 1876). Извлеченията от *БЙЕ* в същия обем са засвидетелствани и в пълната редакция на Хронографската палея, например в Румянцевската № 453 от 1494 г. (Истрин 1906б: 441), Синодалната № 210 от 1477 г. (л. 4а, 16б, 19аб, 26аб, по изданието от 1892 г. Толковая палея 1447 г.), Погодинската (РНБ,

Санкт-Петербург, сбирка на Погодин № 1435, вж. Истрин 1906б: 441). В по-късната кратка редакция на Хронографската палея липсват всякакви извлечения от *БЙЕ*.

Наличието на извлечения от *БЙЕ* във всички палейни преписи от най-ранната Коломенска редакция, както и органичната им смислова връзка с останалия палеен текст, ни дават основание да мислим, че те са принадлежали към първоначалния състав на Тълковната палея, където са вид екзегетически допълнения и разяснения към библейския текст на книга Битие (глава I и II). Извлечение № 1, в което същността на тъмата се обяснява като липса на светлина, а оттам - и настъпването най-напред на деня, а после на нощта, е смислово вплетено в палейната шестодневна част за втория ден и е в пряка връзка с думите на палейния съставител **и къı̑ вечеръ**. Фрагмент № 2 (за небесните пояси и седемте планети **іако іоан дамаскинъ исповѣда**) е част от палейната шестодневна част за четвъртия ден и е сполучливо поместен след извлечение от "Шестоднева" на Йоан Екзарх (л. 115d по изданието на Aitzetmüller 1966) за диаметъра на слънцето. Откъс № 3 е вид коментар към краткия апокрифен разказ за падането на Сатаната, с който завършва палейната част за четвъртия ден от сътворението на света (за времето на падането и древността на апокрифното сказание вж. Успенский 1876: 30-32). Според Порфирев (Порфирьев 1877: 83-85) апокрифният текст за Сатаната е доста дълъг и обхваща изцяло текстът от стълб 73*21* до 77*12* (по Коломенския препис). Всъщност обаче една голяма част от него (75*9*-76*27*) е извлечение от *БЙЕ*, а и началото на апокрифа също би могло да се характеризира като перефразирано извлечение от *БЙЕ*. Освен това средната част на апокрифа - изброяването на ангелските стихии - представлява почти буквален превод от Епифаний Кипърски (Успенский 1876: 14). В тази връзка ще отбележим, че апокрифните цикли в Тълковната палея се нуждаят от ново по-детайлно обследване, в резултат на което е твърде възможно да се окаже, че много от старозаветните апокрифи (във вида, в който са представени най-вече от Порфирев) не са същински (или само) апокрифи, а сложни компилации, включително и от (а може би и предимно от) неапокрифни съчинения. Извлечение № 4 (с отправна точка Словото - Сина Божи и Светия Дух) е на мястото си именно в палейната шестодневна част за шестия ден и е свързано с предходното извлечение от "Шестоднева" на Йоан Екзарх (л. 195cd по изданието на Aitzetmüller 1968) и с обръщението на палейния съставител, коментиращи триединството на Бог, Син и Светия Дух.

Палейните откъси № 1, № 3 и № 4 от *БЙЕ* издават характерния за съставителя почерк на заемане на готовите източници. Като цяло те са пряко извлечени от източника, в повечето случаи - буквално, но на някои места личи намесата на палейния книжовник, който преразказва,

съкращава, допълва или размества отделни думи, изрази или пасажи, срв.:

№ 1, *ТП* (Кол, л. 4а, 13*15*-14*11*)	***БЙЕ*, л. 131в-132св**
тма ѥстъ несѫщии ѹто· сѣта ѥстъ лишенне исшествне въ҃здухъ ѹбо не въ сѫщии въ своемъ имать сѣтъ· нъ то ѹбо лиѳованне въ҃здуху· сѣтъ тму наре҃ бъ не наре҃ ѹбо прежѥ нощь нъ дньь· да осѣтить бжтвената та дѣла· потом же нощь наре҃ сѧ да въслѣдуѥть нощь дни· никакаже мѫдрость та болѣпнѣ сложи и соуьта и разд҃ѣли дньь и нощь дне перваго и нощи первъıа· дне втораго и нощи ·в҃· дне ·г҃·ıаго и нощи ·г҃·ıа· въ ·г҃·хъ ѹбо днехъ снхъ расъсъıпаюшю҆ сѣтꙋ ни скътаюшю бнимъ повелѣнниемъ· дньь и нощь бъıваше въ ·д҃· дньь створи бъ сѣтила велика	тьма ѥстъ несѫщию ѹто· нъ съıшьствье сѣта бо ѥстъ лишенье· небонъ въ҃здоухъ не въ соущии своемь имать сѣтъ· нь то ѹбо лиѳованне въ҃здухоу· сѣтъ тьму же нареуе бъ· ·· не наре҃ сѧ же прьвое нощь нъ дньь· да тѣмь прежде бысть дьнь· послѣдь же нощь да въслѣдоуѥть ѹбо нощь дни· да ѡ҃ начатъка дни до дроугаго дни ѥдинъ ѥстъ дньь· реуе бо писанне ти бъıсть вечеръ и бъıсть заутра дньь ѥдинъ· въ трьхъ же ѹбо днехъ расъсъıпаюшю сѧ҃ сѣтоу и съкоутаюшю сѧ бнемь повелѣнниемь и дньь же и нощь бъıваше а въ четвьртъıи дньь створи бъ

В горния перефразиран палеен текст впечатление правят честите употреби на задпоставни показателни местоимения с анафорично “членно” значение, вж. да осѣтить бжтвената та дѣла, никакаже мѫдрость та болѣпнѣ сложи, въ ·г҃· хъ ѹбо днехъ снхъ, които насочват към старобългарска книжовна практика.

№ 3, *ТП* (Кол, л. 19б, 75*9*-76*27*)	***БЙЕ*, л. 114в-119а**
Се же ѹбо сотона старѣи бѣ в ѹнну нже под нимь приставникъ бѣ҃ земному ѹнну и земли блюдение приимъ· и ѡ҃ ба҃ ѥствомь не лукавъ бѣ҃ исперва но блгъ съıн не могъıн же терпѣти· ѹ҆ть ѥже ему҆ тво҃рць вдасть· и самовластною волею совратѝ ѡ҃ ѥства и вздвижѐ помъıсломь на створшаго и ба҃ супротивитѝ ему҆ мъıсла҃ и т. н.	Отъ снхъ аньглъскъıхъ снлъ старѣи приставьникъ земьноѹоуо҆ ѹ҃ноу҆ и земли блюденне прѣнмъ ѡ҃ ба҃ ѥствомь лоукавьнъ бысть нъ благъ съıн и на добро бъıвъ ··· не могъıн трьпѣти нн сѣта нн ѹьсти ѥже емоу҆ творьць дасть· самовластьною волею съвратн сѧ҃ ѡ҃ ѥстьства въ ѹрѣсъıестьствне ти въ҃здвиже сѧ҃ на сътворшаго и ба҃ соупротивити емоу҆ мъıсла҃ и т. н.

№ 4 *ТП* (Кол, л. 24аб, 94*17*-95*25*)	***БЙЕ*, л. 40в-47в**
и в вздухъ расходѧ сѧ слово же бжие во оупостасн свершено не внѣ вмѣмѧстящѣ но и в немь при сын· того бо дѣлѧ слово наше несставно естъ а бье слово о совѣ сы и своиствомъ раздѣлаетѣ· но свершенъ сы при всемь о цѣ разумѣваетѣ· такоже и дхъ стыи разумѣваемыи бнн· но такоже бые слово слышахомь не безъ оупостасн· не гл҃мъ приносима ни на вздхъ просыплема но и дѣнственъ и всемощенъ и т. н.	и въ въздоухъ расходыа сѧ· нъ въ оупостасн живо съврышено не вънѣ его вмѣстящѧ сѧ нъ въ немь присно сын··· того дѣльма и слово наше несъставьно естъ а бжие слово ѡ совѣ сы и своиствъмъ раздѣлаетъ сѧ ··· якоже во свершенъ при всемь· ѡцѣ разоумѣваетъ сѧ такоже и ѡ него роди сѧ слово да сѧ разоумѣваетъ···нъ такоже бжие слово слышавъше не без оупостасн· ни отъ оученыа прибываша ни гласомь приносима ни въ въздоухъ просыпаема ··· дѣнствьно и всемощьно и т. н.

Извлечение № 4, което изрично посочва Йоан Дамаскин за свой източник (такѡ іѡан дамаскинъ исповѣда намъ), явно е цитирано по памет, срв.

№ 2 *ТП* (Кол,л.16б,64*10-21*)	***БЙЕ*, л. 132с**	***БЙЕ*, л. 123b**
такѡ іѡан дамаскинъ исповѣда намъ ·з҃· планитъ иже поꙗси аюрѣискыи (*К Т У Я Син* аерьстѣи) и на первѣи планитѣ здѣзда арерисъ на второѣи планитѣ звѣзда ермисъ· на третиѥи планитѣ звѣзда зевесъ · на д҃ · планитѣ слнце· на ·е҃· планитѣ здѣзда афродитъ· иже естъ дѣница· овогда же дѣнию преходи овогда же нощию (*Син* в нощи) заходѧщи въиваетъ· на·ѕ҃· и планитѣ звѣзда кронъ· на ·з҃· планитѣ луна	Бъıти же на всѣ помсѣ нбѣныхъ единъ ѡ седми планитъ. на первом еже вышшиї кронъ а на второѣмъ дїѣ а на третїемъ ареи а на четвьртом слнце а на пѧтом афродитъ а на шестом їермїю а на седмом нижнѣмъ лоуна; Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἤτοι τῇ ἀνωτέρᾳ τὸν Κρόνον, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τὸν Δία, ...τὸν Ἄρεα, ...τὸν Ἥλιον, ...τὴν Ἀφροδίτην... τὴν Σελήνην.	седмь во планїтъ рѣша: слъньце, лоуню, дию, ермию, арea, афродити и крона; Ἑπτὰ γὰρ πλανήτας εἶναι ἔφησαν, Ἥλιον, Σελήνην, Δία, Ἑρμῆν, Ἄρεα, Ἀφροδίτην καὶ Κρόνον.

В цитирания по-горе текст от *БЙЕ*, л. 132с небесните тела са разположени не произволно, а според периодите на тяхното движение. Още от древни времена е било известно, че планетата с най-голям период на въртене, т. е. най-отдалечената от Земята, е Сатурн (Κρόνος, **Кронъ**), а планетата с най-малък период на въртене, респ. най-близката до Земята, е Луната (Σελήνη, **Лоуна**). Така се е получил

небесният ред **Кронъ, Дить, Ареи, Слъньце, Афродитъ, Ермии, Лоуна** (съответно Saturnus, Iuppiter, Mars, Sol, Venus, Mercurius, Luna), който отговаря на гръцкия геоцентричен модел, установяващ централното положение на неподвижната Земя във Вселената. Тази подредба отразява астрономическата система на Клавдий Птолемей (II в. н. е.) и обикновено носи неговото име, макар че в някаква степен е била известна векове преди това още от времето на Аристотел (по-подробно за планетите и техните подредби в старите славянски паметници вж. Славова 1994: 68-73).

Във втория откъс от *БЙЕ*, л. 123b е засвидетелствана друга, по-различна древна антична подредба на небесните тела (**слъньце, лоуню, дию, ермию, арса, афродити и крона**), свързана с т. нар. *хармонична система* на Вселената и с името на Питагор и питагорейците. Според тази представа в центъра на света е Огънят - майка на вселенските богове, а около него са разположени в следния порядък 10 божествени тела: небето на неподвижните звезди, петте планети (Сатурн, Юпитер, Марс, Венера, Меркурий), Слънцето, Луната, Земята и т. нар. *противоземие*. За питагорейците разстоянията между небесните тела и централния огън били пропорционални на интервалите между седемте основни тона в музикалната стълбица. При въртенето си около Огъня телата издавали звуци, недостъпни за човешкото ухо и тяхното съчетаване оформяло *хармонията на сферите*. Така, увличайки се от теорията за *световната хармония*, Питагор и неговите последователи търсили в разстоянията между планетите указания за хармония на небесните тела. Не е изключено питагорейската идея за *музикалната пропорция* да е заета от древните египтяни, които са съотнасяли седемте небесни сфери със седемте интервала на музикалната гама. И понеже "съвършеният музикален интервал, основа и на небесната хармония, наречен по гръцки διὰ τεσσάρων (в музиката διὰ τεσσάρων е названието на чистата кварта - четвъртата степен в диатоническата гама, а в същото време и интервалът между две степени от тази гама - бел. Т. С.), е бил скок от първата на четвъртата степен и т. н. (1>4>7>3>6>2>5>1), то хармоничното разположение на планетите ... е следното - Сатурн, Слънце, Луна, Марс, Меркурий, Юпитер, Венера" (Икономова, Тотоманова, Добрев 1985: 103). Единственото несъответствие в този *хармоничен* ред в *БЙЕ*, л. 123b (**слъньце, лоуню, дию, ермию, арса, афродити и крона**), са разменените места на Юпитер и Марс.

Отзвук от *хармоничната* система на планетите намираме и в Тълковната палея: **аресъ, ермисъ, зевесъ, афродитъ и кронъ**. В същото време местата на "двата светилника" Слънцето и Луната насочват към Птолемеевата система - в центъра е Слънцето, а последна (най-близка до Земята) е Луната. Вероятно в случая става въпрос за объркване на

планетарния ред от страна на палейния съставител, който явно е цитирал извлечение № 2 от *БЙЕ* по памет.

Освен разгледаните четири фрагмента влияние на *БЙЕ* би могло да се допусне и в още два кратки палейни текста. С първия всъщност започва Тълковната палея (Кол, л. 1а, ст. 1-2) - в него съгласно Светото Писание се посочват деветте небесни чина (същности), разкрити от Дионисий Ареопагит в неговата "Небесна йерархия" (*БЙЕ*, л. 113ab). Сходен пасаж представя и отговорът на 45 въпрос от "Диалозите" на Псевдо-Кесарий (Леонид 1887), от които палейният съставител също е заимствал не малко откъси, срв.:

***ТП* (Кол, л.1а, ст. 1-2)**	***БЙЕ*, л. 113ab**	***Псевдо-Кесарий*, въпрос 45**
·г̀· же уиновъ створи бг̃ъ· первъıи анг̃лъı· в̀· уиичъ арханг̃лн· г̀· уиичъ началá· д̀· властн· ѐ· силъı· ѕ̀· престолн· ѕ̀· г̑ъствиа· ѝ· херовими многоочитн· ѳ̀· уиичъ серафимъı шестокрилатн	шестокрилъıии серафимъ и многоочитии хр̃овимъ и стии престолн· вътораıа же оутварь г̃дьстн и силъıии властн· третьıаѧ же ѧже и послѣдьıаıа начатъцн арханг̃лн и анг̃лн	Тебе хвалѧ̃ аг̃глн · и арх̃глн· пр̑тлн и г̑оподства· начала и властн силъı· херовимн· и серафими

Вторият палеен фрагмент, в който личи влияние на *БЙЕ* (л.149ab), е от шестодневната част за втория ден (Кол 13). В него се обяснява причината, поради която Бог е сътворил водата над твръдта. И тук отново е честа употребата на задпоставни показателни местоимения с анафорично "членно" значение (како пакость творѧть свѣтилницн тн, оустрон безмѣрнүю тү бездьнү, свѣтилницı тн теплотамн снıаютъ), срв.:

***ТП* (Кол, л. 1а, 1*4-14*)**	***БЙЕ*, л. 149ab**
да не како пакость творѧть свѣтилницн тн· теплотамн снıающе· горнии твердн того дѣлѧ оустрон безмѣрнүю тү бездьнү· и раздели ю на плещи твердн тоıа да прохлаждаютъ и оустүжаютъ твердь тү къ нен же свѣтилницı тн теплотамн снıаютъ	слнүьнаго дѣльма и етерьскаго теплотьнааго нждьженнѧ· абье по твьрдн етнрь простьрнтъ· слнце же и луна и съ звѣздамн на твръдн сүтъ· да аще къı не надьлежıала вода нзгорѣла къı отъ теплостн твръдь

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Икономова, Тотоманова, Добрев 1985: Икономова, Ж., А. М. Тотоманова, Ив. Добрев. Старобългарски език за XI клас на НГДЕК "Константин-Кирил Философ". С., 1985.

Истрин 1906: Истрин, В. Редакции Толковой Палеи. IV. Общие выводы. - Известия ОРЯС. Т. 11, 1906б, № 3-4, 418-450.

Леонид 1887: Леонид, архим. Четыре бесѣды Кесарıѧ или вопросы святаго Сильвестра и отвѣты преподобнаго Антонıя. М., 1887.

Попов 1872: Попов, А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872.

Порфирьев 1877: Порфирьев, И. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. - Сборник ОРЯС. Т. 17, № 1, 1877, 1-276.

Родосский 1882: Родосский, А. К материалам для истории славяно-русской библиографии. 2. Единственный древнейший список Толковой Палеи, принадлежащий библиотеке Александро-Невской лавры, а ныня составляющий собственость библиотеки спб. духовной академии. - Христианское чтение. Вып 2, 1882, 590-609.

Славова 1994: Славова, Т. За планетите и техните подредби в старобългарската книжнина. - Palaeobulgarica/ Старобългаристика, 18, 1994, № 1, 68-73.

Толковая палея по списку 1406 г. 1892: Палея толковая по списку сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихонравова. Т. I-II. М., 1892-1896.

Толковая палея 1447 г. : Толковаѧ палеѧ 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи №210. Напечатано по распоряжению Комитета Императорскаго Общества Любителей Древней Письменности. Вып. I. СПб., 1892.

Успенский 1876: Успенский, В. Толковая палея. Казань, 1876.

Aitzetmüller 1966, 1968: Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Graz, T. 4. 1966; T.5. 1968.

Sadnik 1967, 1981, 1983: Sadnik, L. Des Johannes von Damaskus Ἔκθεσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. 1 Band. Wiesbaden, 1967; 2 Band. Weiher-Freiburg,

1981; 3 Band. Weiher-Freiburg, 1983; 4. Band. U. W. Weiner-Freiburg, 1983.

EXCERPTS FROM 'NEBESSA' IN JOHN THE EXARCH'S TRANSLATION IN PALAEA INTERPRETATA

Tatyana Slavova

Summary

The article discusses four excerpts from 'Nebessa' - translated by John the Exarch, identified for the first time as part of the contents of Palaea Interpretata. Two fragments are taken from the 18-the Slavonic Sermon (N 21 in Greek), one fragment from 15-the Sermon (N 18 in Greek), as well as a rather more extensive fragment from the 6-the and 7-the Sermons. These excerpts exist in all the manuscripts of the Palaea Interpretata (including the earliest ones), as well as in the Chronographic Complete Palaea. They correspond organically to the remaining text from the Palaea, which can justify the fact that they all belonged to its original contents.